

Tomasz Kargol
Uniwersytet Jagielloński
<https://orcid.org/0000-0002-7195-6638>

Wieś galicyjska w XIX w. – przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne

„Kultura gospodarcza ludności wiejskiej w zachodniej Galicji poczyniła w ciągu ostatnich 50 lat ogromne postępy. Około 1850 panowały powszechne pod tym względem takie same niemal stosunki, co przed paruset laty”¹ – tak w 1904 r. Franciszek Bujak podsumował społeczno-gospodarcze dzieje galicyjskiej wsi po uwłaszczeniu w 1848 r. Powołując się na jego opinię, historię chłopów na terenie zaboru austriackiego, podzielić można na dwa podstawowe okresy: od rozbiorów do uwłaszczenia (1772-1848) oraz od uwłaszczenia do uzyskania przez Polskę niepodległości (1848-1918). Ten drugi okres nie był jednolity, a odwołując się do rozprawy Jerzego Fiericha *Przeszłość wsi powiatu ropczyckiego w ustach ich mieszkańców, w powłaszczeniowych dziejach wsi galicyjskiej* wydzielić należy cztery etapy: „powłaszczeniowy okres zastoju”, „pierwsze objawy postępu”, lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte XIX w., „objawy postępu”, lata osiemdziesiąte XIX w., „przedwojenny rozwój” XX w. do roku 1914².

Celem niniejszego artykułu jest syntetyczne ukazanie przeobrażeń społecznych, gospodarczych, politycznych i świadomościowych, jakie dokonały się wśród polskich chłopów w Galicji w okresie 1848-1918. Zagadnienia te zaprezentowane zostaną w odniesieniu do stanu badań na wsią w Galicji po 1989 r. aż do ostatnich lat, kiedy obserwujemy tzw. ludowy zwrot w badaniach nad wsią.

W okresie przeduwłaszczeniowym sytuację chłopów determinowały obciążenia feudalne. Powinności na rzecz dworu obejmowały rentę odrobkową, naturalia i czynsz pieniężny. Ich wysokość zależała od wielkości chłopskiego gospodarstwa oraz regulowana była inwentarzami gruntowymi. Drugą grupę obciążeń feudalnych stanowiły powinności na rzecz Kościoła. Najważniejszą z nich był dziesięcina, przekazywana formie naturalnej, w snopach (dziesięcina wytyczna) lub pieniężnej.

1 F. Bujak, *Wieś zachodnio galicyjska u schyłku XIX w.*, Lwów 1904, s. 11–12.

2 J. Fierich, *Przeszłość wsi powiatu ropczyckiego w ustach ich mieszkańców*, Ropczyce 1936.

■ Tomasz Kargol

Trzecią grupą były zobowiązania na rzecz państwa: podatki i służba wojskowa oraz szarwarki. Stosunki społeczne wyznaczały relacje z zwierzchnością dominialną, Kościołem i państwem. Sytuacji konfliktogennych chłop miał najwięcej z szlachtą, potem z arendarzami, duchowieństwem, najmniej z państwem i jego organami. Występowały spory o posiadanie ziemi i szkody wyrządzone w uprawach lub gospodarstwach (zajęcie chłopskiej ziemi przez miejscowy dwór, zajęcie gruntów chłopskich przez właścicieli sąsiednich majątków, spory o wyrządzanie szkód na polach, konflikty o lasy), spory o wysokość i zakres danin na rzecz dworu, spory o dziesięciny i inne daniny kościelne. Chłopska aktywność koncentrowała się na sposobach rozwiązywania tychże antagonizmów. Polegała ona oporze biernym (sabotowanie powinności, zbiegostwo), drodze prawnej (skargi, supliki, prośby do monarchy, procesy), oporze czynnym (indywidualnym i zbiorowym). Okres przeduwłaszczeniowy historycy analizują statycznie, skupiając się na miejscu chłopów w systemie pańszczyźniano-feudalnym, problemach gospodarki chłopskiej, strukturze agrarnej chłopskich gospodarstw, relacjach chłop – szlachta, chłop – duchowieństwo³, a czołowe miejsce w tych relacjach zajmują tragiczne wydarzenia 1846 r. (rabacja galicyjska)⁴ i postać Jakuba Szeli⁵ oraz powstanie chochołowskie⁶.

Na przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne wsi w Galicji w drugiej połowie XIX stulecia wpływy miały następujące uwarunkowania: proces uwłaszczenia i jego krótkookresowe skutki, pauperyzacja i wzbogacenie się gospodarstw chłopskich, zjawiska demograficzne, czynniki geograficzne, przyrodnicze i zdrowotne⁷.

Proces uwłaszczenia nie zamknął się w jednym roku, był rozłożony w czasie i konfliktogenny. Na pierwsze miejsce wysuwały się spory serwitutowe o lasy i pastwiska między wsią a dworem. Miały one różnorodny charakter – od sporów sądowych przez nielegalne korzystanie z lasów po wykupie serwitutów aż po wystąpienia chłopskie tłumione przez wojsko. Spory o serwituty ciągnęły się latami, większość

3 E. Jewuła, T. Kargol, K. Ślusarek, *Dwór, wieś i plebania w przestrzeni społecznej zachodniej Małopolski w latach 1772-1815*, Kraków 2016; S. Zabrowarny, *Folwark i wieś w obwodzie przemyskim (1772-1848)*, Warszawa-Zalesie Górne 2014.

4 M. Augustyn, *Rabacja we wsiach nad górnym Sanem w 1846 roku*, „Bieszczad”, t. 4, 1997, s. 55–68; M. Pikuzińska, *Rabacja na Powiślu. Dziennik Marianny Pikuzińskiej i relacje chłopskie o krwawych wydarzeniach 1846 r.*, w oprac. K. Bańburskiego i W. Koniecznego, przekład tekstów z j. niem. i łac. K. Bańburskiego, Tarnów 2006; A. Śliwonik, *Radziszów w czasie rabacji*, „Małopolska”, t. 7, 2005, s. 265–268, Z. Mirosławski, *Obecność wydarzeń „Rabacji Galicyjskiej” w tradycji rodzinnej Rachlewców i Stelmachów*, „Rocznik Tarnowski”, t. 11, 2006, s. 47–49.

5 W. Hap, *Jakub Szela – krwawy upiór czy obrońca chłopów? Wokół rabacji chłopskiej 1846 roku – prawdy czymy*, „Rocznik Jasielski”, t. 6, 2006, s. 7–24; A.B. Baczyński, *Jakuba Szeli opisanie we współczesnej mu prasie*, „Rocznik Tarnowski”, t. 17, 2012, s. 25–27; T. Szubert, *Jak(ó)b Szela. (14) 15 lipca 1787-21 kwietnia 1860*, Warszawa 2014; J. Zając, *O „krwawym Jakubie” słówko jeszcze*, „Rocznik Tarnowski”, t. 18, 2013, s. 283–284; R. Jamka, *Panów piłą. Trzy legendy o Jakubie Szeli*, Warszawa 2023.

6 M. Iwan, *Powstanie chochołowskie. Prawda o przywódcy*, Kraków 2015.

7 J.R. Szaflik, *Uwarunkowania aktywności społeczno-politycznej chłopów galicyjskich u schyłku XIX wieku*, „Rocznik Sądecki”, t. 22, 1994, s. 11–25.

procesów chłopci przegrywali. W historiografii zagadnienia uwłaszczenia zostały omówione na przykładzie zachodniej Galicji⁸ lub wybranych majątków i wsi⁹.

Konsekwencją uwłaszczenia było powstanie na wsi nowego, kapitalistycznego ustroju własności, chłop z użytkownika ziemi przekształcił się w jej właściciela pracującego na swoim. W wyniku uwłaszczenia załamała się zasada niepodzielności gruntów. Wpływ na to miały uwarunkowania prawne. Ustawa z 1868 r. umożliwiała dzielenie chłopskich gospodarstw. Galicję cechował wadliwy ustrój rolny: rozdrobnienie chłopskich gospodarstw, kurczenie się warstwy najbogatszego chłopstwa, „głód ziemi”, duża liczba niesamodzielnych karłowatych gospodarstw, wadliwy układ pól chłopskich (szachownica lub wąskie długie „paski” ziemi ciągnące się za gospodarstwami)¹⁰.

Na ogólną sytuację całej warstwy chłopskiej wpływ miały losy pojedynczych gospodarstw: pauperyzacja i degradacja oraz awans społeczny i ekonomiczny. Niektórzy właściciele nie byli w stanie przystosować się do nowych warunków, brakowało im wiedzy, borykali się z nałogiem alkoholizmu, nie byli w stanie spłacić zaciąganych w tym celu pożyczek, czy to u właścicieli ziemskich, czy u lichwiarzy. Usamodzielnieniu się chłopów nie sprzyjały również nieurodzaje i klęski elementarne. Z drugiej strony uwłaszczenie zmobilizowało włościan do staranniejszej gospodarki rolnej. Zagospodarowywali oni nieużytki, rozpoczynali uprawę roślin pastewnych, poprawiali jakość hodowli, zwiększali wydajność plonów, dbali o budynki i chaty oraz inwentarz¹¹. Przykładem może być gospodarstwo Jana Słomki, który miał 4 morgi gruntu, a dokupując ziemię kawałkami powiększył je do 13 morgów, z czego 5 morgów nabył od gospodarstw, które upadły z powodu pijaństwa i zadłużenia. Później kupił 4 morgi od osób wyjeżdżających ze wsi. Proces ten trwał w latach 1874-1890¹².

Po uwłaszczeniu zachowały się na wsi galicyjskiej przeżytki pańszczyzny, jak tzw. „porcje”, polegające na bezpłatnym odrabianiu w tygodniu kilku dni pracy w zamian za mieszkanie, rolę, możliwość korzystania z lasu. W pozostałe dni chłopci mogli wynajmować się do pracy za wynagrodzeniem. „Porcje” przypominały pracę pańszczyźnianą, zaogniały stosunki między dworem i wsią, spotykając się z krytyką ze strony środowisk konserwatywnych, o czym świadczy artykuł Stanisława Tarnowskiego opublikowany na łamach „Przeglądu Polskiego”¹³.

8 K. Ślusarek, *Uwłaszczenie chłopów w zachodniej Galicji*, Kraków 2003.

9 W. Prarat, *Uwłaszczenie chłopów w Dominium Wrzawy w 1848 r.*, Wrzawy 2011.

10 B. Wygoda, *Ustrój gospodarstw włościańskich w Galicji*, Lwów 1916, s. 11.

11 M. Augustyn, *Wzorowy rolnik z Leszczowatego. Przyczynek do historii gospodarczej regionu*, „Bieszczad”, t. 20, 2015, s. 289–302.

12 J. Słomka, *Pamiętnik włościanina*, Kraków 1912, s. 174–175.

13 S. Tarnowski, *Porcje*, <http://www.omp.org.pl/stareomp/index599d.html?module=subjects&func=view-page&pageid=511> (dostęp: 24.09.2023), pierwodruk „Przegląd Polski”, 1874-75, II, s. 163–179.

■ Tomasz Kargol

Na sytuację chłopów wpływ miały uwarunkowania geograficzne (położenie, klasa gleby, środowisko naturalne, bliskość ośrodków miejskich i sieci komunikacyjnych) i klimatyczne (klęski żywiołowe, powodzie, susze, gradobicie, przymrozki, pożary dotykające wsie skupione), zdrowotne¹⁴. Do połowy XIX stulecia ogromnym problemem wsi był głód i klęski głodowe. Wprawdzie zjawiska te zostały w drugiej połowie wieku wyeliminowane, najuboższa ludność chłopska nadal głodowała na przednówku i była niedożywiona w ciągu roku, to jednak nie występowały one w takiej skali, jak np. w latach 40¹⁵.

Wieś galicyjską cechował wysoki przyrost naturalny, zwiększała się liczba ludności i gęstość zaludnienia. Krzysztof Zamorski wskazał na 3 etapy przemian w liczebności ludności Galicji: okres od 1776 do lat 20. XIX w. cechował się stałym przyrostem naturalnym, w latach 1830-1857 nastąpił spadek liczby ludności, wskutek wysokiej śmiertelności. Ostatni etap, przypadający na lata 1857-1910, cechował się ponownym wzrostem liczby ludności¹⁶. Tendencje te widoczne są w historii pojedynczych miejscowości¹⁷. W badaniach nad wsią galicyjską po 1989 r. coraz częściej była poruszana tematyka demograficzna¹⁸.

Z braku ziemi i ubóstwa część ludności emigrowała ze wsi do miast i zagranicę. Emigracja stała i sezonowa z jednej strony dostarczała na wieś dodatkowych dochodów, zarobione pieniądze emigranci przeznaczali na zakup ziemi, utrzymywali swoje rodziny¹⁹. Z drugiej strony emigrująca ludność narażona była na nadużycia ze strony

-
- 14 S. Rejman, *Ofiary chorób epidemicznych w Krasnem w latach 1786-1863*, [w:] *Wierny swemu dziedzictwu. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Józefowi Pótcwiartkowi*, red. S. Nabywaniec, B. Lorens, S. Zabraniak, Rzeszów 2010, s. 300–314; K. Listwan-Franczak, P. Franczak, *Morowe powietrze nad Babią Górą. Epidemie chorób zakaźnych i klęska głodu w Skawicy w XIX w.*, Zawoja 2019; M. Koterbicka, „Wiejscy lekarze” – z dziejów walki z chorobą w Galicji w dobie autonomii, *„Zeszyty Historyczne Semper Fidelis”*, z. 5, 2011, s. 105–118; S. Rejman, *Kim były XIX wieczne „babki wiejskie”? (na przykładzie wsi Krasne pod Rzeszowem)*, [w:] *Studia i materiały z dziejów społecznych Polski południowo-wschodniej*, t. 1, red. Z. Budzyński, Rzeszów 2003, s. 182–196; J. Wnęk, *Problemy higieny i opieki zdrowotnej na wsi na łamach polskiej prasy ludowej z przełomu XIX i XX wieku*. „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, vol. 78, 2015, s. 8–15.
- 15 P. Miodunka, *Chłopi południowej Małopolski wobec kryzysów żywnościowych od XVII do poł. XIX wieku*, w druku.
- 16 K. Zamorski, *Transformacja demograficzna Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991.
- 17 T. Kargol, K. Ślusarek, *Wokowice w latach 1772-2020. Studium z dziejów wsi małopolskiej*, Kraków 2022, s. 78–86.
- 18 P. Rachwał, *Ludność wsi Iskrzynia w powiecie krośnieńskim w XIX wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 27, 2006, s. 69–86; S. Rejman, *Krasne – dzieje demograficzne miejscowości od 1786 r. do drugiej połowy XIX w. na stawie ksiąg metrykalnych*, „Resovia Sacra”, t. 25, 2018, s. 373–390; S. Rejman, *Powtórne małżeństwa kobiet w społeczności wiejskiej w końcu XVIII i XIX w. (na podstawie zrekonstruowanych rodzin z Krasnego)*, „Rocznik Przemyski”, t. 44, 2008, z. 4, s. 121–135; też, *Demograficzne fakty śmierci w księgach metrykalnych z lat 1784-1880 z podmiejskich okolic Rzeszowa*, [w:] *Choroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII-XXI wieku*, red. D. K. Chojecki, E. Włodarczyk, Warszawa 2010, s. 186–203.
- 19 M. Kozaczka, *Emigracja zarobkowa z powiatu tarnowskiego do 1914 r. (wybrane zagadnienia)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”, nr 1: Seria Społ.-Pedagog. i Hist.: *Historia*, z. 1, 1990, s. 85–91; W. Konieczny, *Emigracja zamorska z ziemi tarnowskiej do 1914 r.*, „Rocznik Tarnowski”, r. 3, 1995/1996

przedsiębiorców zajmujących się organizacją zagranicznych wyjazdów, co w swych badaniach wyeksponował Grzegorz Kowalski²⁰.

Uwłaszczenie, wprowadzając wolny obrót ziemią, zapoczątkowało istotne zmiany w strukturze własności. Możliwość taką dawał wykup serwitutów przez właścicieli folwarków i przekazania w zamian chłopom ziemi. Czynnikiem sprzyjającym powiększaniu się chłopskiego areалу był kryzys ekonomiczny większej własności ziemskiej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX stulecia. Ziemianie bronili się przed nim parcelując i sprzedając część gruntów folwarcznych. Ich nabywcami byli m.in. chłopci. Parcelacja miała dwojaki charakter: sąsiedzki i osadniczy. Pierwsza polegała na zakupie ziemi od folwarku przez miejscowych chłopów powiększających w ten sposób swoje gospodarstwa. Druga forma polegała na częściowym lub całkowitym wyprzedaniu ziemi folwarcznej i powstaniu na niej nowych gospodarstw chłopskich lub kolonii. Zjawisko parcelacji własności szlacheckiej najmocniej występowało w zachodniej Galicji i z niepokojem obserwowane było przez ziemiaństwo²¹.

W okres uwłaszczenia wieś polska wchodziła z systemem trójpolówki, która stopniowo ulegała modernizacji. Wedle Jana Słomki postęp zaczął się ok. 20 lat po uwłaszczeniu. Pierwsza jej ewolucja polegała na zmniejszaniu ugorów poniżej 1/3 gruntów, wprowadzeniu koniczyny, roślin pastewnych i okopowych. Uprawa nowych roślin prowadziła do zastąpienia trójpolówki ugorowej wielopolówką ugorową lub trójpolówką ugorową. Główną przeszkodą w jego upowszechnianiu była szachownica chłopskich gruntów²².

Zmianie uległa także struktura upraw. Po uwłaszczeniu zwiększyła się uprawa ziemniaków, buraków, roślin pastewnych. Obok nich nadal wysiewano podstawowe

---

[druk 1996], s. 39–62; D. Praszałowicz, K. Makowski, A. Zięba, *Mechanizmy zamorskich emigracji łańcuchowych w XIX wieku. Polacy, Niemcy, Żydzi, Rusini. Zarys problemu*, Kraków 2004; M. Pollack, *Cesarz Ameryki. Wielka ucieczka z Galicji*, Sękowa 2012; H. Ossadnik, *Praca sezonowa na Słowacji przed I wojną światową w relacji mieszkańca Mchawy*, „Płaj”, t. 50, 2015, s. 206–216; M. Kurzeja-Świątek, *Emigracja ludności z Galicji do Stanów Zjednoczonych Ameryki przed pierwszą wojną światową*, „Almanach Łącki”, nr 31, 2019, s. 15–46; P. B. Yocum, *Leaving Dobrzechów. Immigration from Galicjin Village*, „Polish American Studies”, vol. 70, 2013, s. 79–92.

20 G.M. Kowalski, *Przestępstwa emigracyjne w Galicji 1897-1918. Z badań nad dziejami polskiego wychodźstwa*, Kraków 2003. Zob. również inne prace tego autora na temat emigracji z ziem polskich: *Prawna regulacja wychodźstwa na ziemiach polskich pod panowaniem austriackim w latach 1772-1832*, „Zeszyt Naukowy Wydziału Administracyjno-Prawnego Akademii Polonijnej”, 2002, nr 1, s. 23–50, *Prawna regulacja wychodźstwa na ziemiach polskich pod panowaniem austriackim w latach 1832-1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LIV, 2002, z. 1, s. 171–191, *Instytucje organizujące wychodźstwo w Galicji w latach 1901-1914. Organizacja, działalność, propaganda emigracyjna*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie-idee-prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych, Augustów 15-18 września 2002*, red. A. Lityński, P. Fiedorczuk, Białystok 2003, s. 381–395; „Upraszam o łaskawe udzielenie mi informacji w sprawach emigracyjnych...”. *Korespondencja do Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego w Krakowie (1911-1912)*, „Przegląd Polonijny”, r. 30, 2004, z. 2, s. 97–116.

21 *Własność tabularna w Galicji*, „Tygodnik Rolniczy”, nr 38, 1906, s. 301–302.

22 J. Słomka, *Pamiętnik*, s. 55–56.

■ Tomasz Kargol

zboża (pszenica, żyto, jęczmień, owies)²³. Następstwem uwłaszczenia były zmiany w hodowli. Zwiększyło się погоłowie trzody chlewnej i bydła rogatego. Zamiast wołów do prac polowych zaczęto wykorzystywać konie. Modernizacja objęła również narzędzia rolnicze.

W gronie mieszkańców wsi znajdowali się też ludzie przedsiębiorczy, prowadzący pozarolniczą działalność gospodarczą. Obejmowała ona prowadzenie karczm i sklepików, działalność rzemieślniczą (piekarze, tkacze, garncarze, kuśnierze, producenci wyrobów z drewna lub żelaza), handel (końmi, trzodą chlewną), usługi transportowe. Wiejski handel i rzemiosło cechowały się specjalizacją w pewnych regionach Galicji (np. tkactwo i sukiennictwo na terenach podgórskich).

W celu podniesienia poziomu rolnictwa zakładano włościańskie kółka rolnicze. Ich myślą przewodnią było krzewienie wśród chłopów nowych, ulepszonych metod gospodarowania, propagowanie pszczelarstwa, tkactwa, ogrodnictwa, rachunkowości, ubezpieczeń i kredytów, występowanie przeciw pijaństwu i rozrzutności, informowanie o higienie, pierwszej pomocy, nowych wynalazkach itp. Obok kółek rolniczych, w życiu społeczno-gospodarczym istotną rolę odgrywały kasy oszczędności: gminne, miejskie i powiatowe²⁴, spółki pożyczkowe i kasy pożyczkowo-oszczędnościowe (tzw. spółki Raiffeisena)²⁵. Instytucje te uniezależniały chłopów od lichwiarskich pożyczek, umożliwiały uzyskanie krótko- i średnioterminowych kredytów. Niekiedy działalność finansową łączyły z handlową i oświatowo-wychowawczą. W Galicji kasy Raiffeisena były propagowane przez Franciszka Stefczyka, który pierwszą taką instytucję założył w 1890 r. w Czernichowie pod Krakowem²⁶. Na wsi powstawały również spółdzielnie rolne i mleczarskie²⁷, ochotnicze straże pożarne²⁸, domy ludowe, zespoły śpiewacze i teatralne.

23 P. Franaszek, *Produkcja roślinna w galicyjskim gospodarstwie chłopskim w dworskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Historyczne, R. 41: 1998, z. 2, s. 167–186; J. Wnęk, *Wiedza rolnicza na Sądeckczyźnie na przełomie XIX i XX wieku*, „Rocznik Sądecki”, t. 39, 2011, s. 148–168.

24 G. Zamojski, *„Pracuj i oszczędzaj”. Kasy oszczędności w Galicji w latach 1844-1914*, Rzeszów 2013; T. Kargol, *Gminne kasy pożyczkowe w Galicji*, [w:] *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej*, t. III, red. T. Kargol i W. Michałowski, Kraków-Kijów 2022, s. 181–207; M. Kłusek, *Rola gminnych spichlerzy i gminnych kas pożyczkowo-oszczędnościowych w modernizacji rolnictwa na ziemiach zaboru austriackiego i rosyjskiego*, [w:] *W drodze ku niepodległości. Przemiany modernizacyjne na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku*, od red. nauk. P. Graty, Rzeszów 2019, s. 164–185.

25 L. Mrocza, *Spółdzielczość kredytowa F.W. Raiffeisena w rolnictwie chłopskim w Galicji*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, *Prace Historyczne*, t. 19, 2009, s. 39–66; G. Ogonowski, *Rozwój systemu spółdzielczego Franciszka Stefczyka w Galicji w latach 1890-1914*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe. Prawo, Ekonomia”, t. 26, 1999/2000, s. 254–270.

26 H. Żukowska, *Powstanie i rozwój Kas Stefczyka*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska*, sec. H: *Oeconomia*, vol. 23, 1989, druk 1990, s. 189–204.

27 M. Kozaczka, *Rozwój spółdzielczości wiejskiej w powiecie tarnowskim do 1914 roku*, „Rocznik Tarnowski”, r. 1, 1990, s. 95–100.

28 A. Chuchla, *Ochrona przeciwpożarowa na ziemiach polskich zaboru austriackiego. Ujęcie prawno-administracyjne*, Rzeszów 2014.

Zmiany w funkcjonowaniu gospodarstwa chłopskiego wpływały na zmiany poziomu życia rodziny chłopskiej. W pierwszych latach po uwłaszczeniu jego poprawa nie następowała szybko, a zmiany nie były widoczne i odczuwane przez chłopów. Systematycznie jednak, zwłaszcza na przełomie XIX i XX stulecia położenie ekonomiczne chłopów ulegało poprawie. Wzrastała ich zamożność, zmieniało się życie codzienne. Zmiany te nie następowały równomiernie na całości ziem Galicji. Nie obejmowały one również wszystkich chłopów. W pierwszej kolejności poprawiał się poziom życia chłopów zamożniejszych. Między uwłaszczeniem a Wielką Wojną wieś galicyjska, przeszła ogromną ewolucję w zakresie budownictwa. W miejsce kurnych jednoizbowych chat, krytych słomą, z małym otworem okiennym i budynkiem gospodarczym pod tym samym dachem, pojawiły się nowe zabudowania. Wznoszono chałupy z dwiema, trzema izbami, powiększono okna. Bogatsi gospodarze osobno budowali chaty, a osobno chlewy, stodoły, a niekiedy spichlerze i szopy. Coraz rzadziej zwierzęta domowe trzymano w izbie mieszkalnej. W miejsce klepisk układano podłogi. Chaty nadal były drewniane i kryte strzechą. Chłopskie chaty składały się z sieni, izby, komory. Miały niewielkie drzwi i oszklone okna, ceglane piece gliniane, a później murowane kominy. W izbie ulokowany był piec służący do sporządzania potraw i spania. Zmieniało się oświetlenie, odchodzono od łuczywa na rzecz kaganków z oliwą, a później lamp naftowych. W dobie uwłaszczenia wyposażenie chłopskich chat było proste, prymitywne i nieliczne. Zaspakajało jedynie podstawowe potrzeby domowników. Zaliczały się do niego łóżka, ławy, stołki, skrzynie. W następnych dziesięcioleciach upowszechniły się stoły, krzesła, komody, pojawiły się szafy na ubrania, kubki, szklanki, łyżki²⁹.

Chłopskie pożywienie nie było urozmaicone. Składało się głównie z potraw mącznych i roślinnych. Jadano więc kaszę, ziemniaki, kapustę, groch, żur, barszcz, mleko, biały ser. Dieta ta była uboga w białko, tłuszcze i witaminy. Rzadko spożywano mięso, masło, jajka. Monotonię przerywały jedynie okres świąt, wizyt gości lub choroby domowników, kiedy to podawano mięso, rosół, kielbasę, chleb. Produktów spożywczych kupowano niewiele z wyjątkiem soli i alkoholu. W drugiej połowie XIX w. zaczęto kupować cukier, kawę zbożową i herbatę³⁰.

29 Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. *Park etnograficzny. Przewodnik*, Sanok 2017.

30 K. Baranek, *Konsumpcja niektórych używek w Galicji w końcu XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 380: Prace z zakresu statystyki i demografii, 1992, s. 97–109; M. Kozaczka, *Warunki życia ludności wiejskiej powiatu tarnowskiego na przełomie XIX i XX w. (wybrane zagadnienia)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”, nr 3: Seria Społ.-Pedagog. i Hist.: Historia, z. 2, 1991, s. 133–142; S. Rejman, *Z życia rodzin chłopskich pod Krasnem w końcu XVIII i w XIX wieku*, „Rocznik Przemyski”, t. 43, 2007, z. 4, s. 119–130; E. Barnaś-Baran, *Świętowanie w wiejskiej rodzinie galicyjskiej*, „Studia i Prace Pedagogiczne”, nr 1, 2014, s. 273–288, P. Franaszek, *Dieta chłopów galicyjskich w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 76, 2016, s. 289–313; M. Golonka-Czajkowska, *Między kosmopolityzmem a lokalnością, czyli wybrane zagadnienia z kultury ubioru Starego Sącza i okolic w latach 1860–1918. Ćwiczenia z rekonstrukcji*, „Prace Etnograficzne”, t. 43, 2015, nr 4, s. 347–367.

■ Tomasz Kargol

Centrum zbiorowego życia wiejskiego tworzyła nadal karczma i kościół. W karczmach organizowano uroczystości rodzinne, spędzano wolny czas, zasięgano informacji o szerokim świecie, organizowano zabawy w zapusty (karnawał). Stopniowo z życia codziennego chłopów wyrugowywano alkoholizm, zwalczany zarówno przez Kościół, jak i ruch ludowy.

Dla wsi powodem do dumy było posiadanie własnej parafii. Troszczono się więc o świątynię, nie żałowano środków na ich remonty, rozbudowę, czy budowę nowych. Przełom XIX i XX w. charakteryzował się budową nowych, murowanych, neogotyckich obiektów, projektowanych przez najlepszych architektów jak Jan Sas-Zubrzycki, czy Teodor Talowski. Zmienił się wiejski pejzaż, gdzie stare drewniane kościółki zastąpiły „neogotyckie katedry”³¹.

Niekwestionowanym autorytetem dla chłopów był ksiądz jako doradca życiowy, organizator życia wiejskiego (organizowanie kółek rolniczych, spółdzielni, ruchu trzeźwościowego itp.)³². Z drugiej jednak strony dochodziło do konfliktów między chłopami a duchowieństwem o wysokość opłat za posługi kościelne, o odmienną ocenę ruchu ludowego i zaangażowania wsi w życie polityczne³³. Również pełna sprzeczności była religijność chłopów. Z jednej strony sumiennie uczestniczyli oni w praktykach religijnych, ale z drugiej wierzyli w zabobony, czary, zaklęcia, a ich znajomość prawd wiary budziła zaniepokojenie władz kościelnych³⁴.

Kolejnym ważnym składnikiem wiejskiej społeczności była szkoła elementarna, zwana także szkołą ludową. Zagadnienie to w ostatnich dekadach zostało szeroko omówiono w literaturze, przede wszystkim za sprawą badań Romana Pelczara. Szkołę ludową omawiano z perspektywy prawno-organizacyjnej³⁵,

31 Więcej na temat realizacji obiektów sakralnych obu architektów, zob. T. Bystrzak, *Teodor Marian Talowski*, Kraków 2017; J. Wowczak, *Jan Sas-Zubrzycki: architekt, historyk i teoretyk architektury*, Kraków 2017.

32 I. Wodzińska, *Działalność społeczno-kulturalna ks. Antoniego Tyczyńskiego w Albigowej (1886–1912)*, „Rocznik Podkarpacki”, nr 1, 2012, s. 93–104; B. Lorens, *Lasowiaci i Puszcza Sandomierska we wspomnieniach księdza Wojciecha Michny (1820–1893)*, „Rocznik Kolbuszowski”, nr 10, 2010, s. 129–151; B. Lorens, *Dla dobra ludu polskiego. Ks. Wojciech Michna jako współpracownik ks. Stanisława Stojalowskiego w latach 1875–1893*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 28, 2012, s. 217–238.

33 J. Bulak, *Między panem wójtem i plebanem... Konflikt wójtowski-plebański w latach 60. i 70. XIX wieku w podkrakowskiej wsi*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. 23, 2017, z. 2, s. 37–69.

34 A. Patryło, Świat wierzeń ludu galicyjskiego w świetle wybranych pamiątek dziewiętnastowiecznych, „Literatura Ludowa”, r. 59, 2015, nr 2, s. 45–52; E. Barnaś-Baran, *Magiczne dzieciństwo. Tradycja i obywatelstwo w opiece nad dzieckiem w Galicji w II połowie XIX wieku*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 63, 2010, s. 5–22.

35 M. Łapot, *Szkolnictwo ludowe w Galicji u progu działalności Rady Szkolnej Krajowej (w stu pięćdziesiątce jej powołania)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika”, t. 26, 2017, nr 2, s. 237–259; R. Pelczar, *System kar i nagród w szkołach ludowych w Galicji*, „Kultura, Przemiany, Edukacja”, t. 5, 2017, s. 51–76; tenże, *Wpływ Rady Szkolnej Krajowej na rozwój sieci szkół elementarnych w Galicji w pierwszym dziesięcioleciu jej działalności (1868–1878)*, „Edukacja, Technika, Informatyka”, 2018, nr spec. 1, s. 15–27.

lokalnej³⁶, edukacji³⁷, miejsca samych szkół, w tym w wymiarze budowlanym, i nauczycieli w społeczności włościańskiej³⁸. Stopniowo chłopci dostrzegali potrzeby edukacji szkolnej na poziomie wyższym niż podstawowy. Chłopscy uczniowie kontynuowali naukę w gimnazjach i zawodowych szkołach średnich, zwłaszcza rolniczych. W drugiej połowie XIX w. młodzież chłopska podejmowała studia na Uniwersytecie Jagiellońskim i uniwersytecie we Lwowie. Studentów-chłopów Uniwersytetu Jagiellońskiego i ich zawodowe kariery przebadał Andrzej Kazimierz Banach³⁹. Chłopscy studenci wybierali najczęściej teologię, filozofię, prawo, a w mniejszym zakresie medycynę.

W zaborze austriackim, w warunkach autonomii polskiej szkoły, czytelnie i biblioteki ludowe powstawały jako uzupełnienie szkolnictwa publicznego i w celu podniesienia poziomu edukacji. Zakładane były przez Towarzystwo Oświaty Ludowej, Towarzystwo Przyjaciół Oświaty, Towarzystwo Szkoły Ludowej⁴⁰. Obok stowarzyszeń

36 M. Michułka, *Mickiewicz dla maluczkich. Recepcja wybranych utworów w szkole elementarnej Galicji autonomicznej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Literatura i Kultura Popularna, t. 3, 1992, s. 137–150; W. Szulakiewicz, *Szkolnictwo ludowe w powiecie strzyżowskim w latach 1896-1914*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”, nr 11: Seria Społ.-Pedagog. i Hist.: Pedagogika i psychologia, z. 1, 1993, s. 147–158; R. Pelczar, *Szkoły ludowe na terenie dekanatu (okręgu szkolnego) brzozowskiego w latach 1774–1875*, „Fasciculi Musei Regionalis Brzozoviensis”, nr 5, 2011, s. 133–163; tenże, *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772-1869*, Lublin 2009.

37 D. Michułka, *Mickiewicz dla maluczkich. Recepcja wybranych utworów w szkole elementarnej Galicji autonomicznej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 1423: Literatura i Kultura Popularna, t. 3, 1992, s. 137–150, A. Kliś, *Obraz rodziny w galicyjskim nauczaniu elementarnym po 1867 roku*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 52, 1999, s. 27–35; J. Potoczny, *Nauczanie języka polskiego w galicyjskiej szkole ludowej (1867-1918)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”, Seria Społeczno-Pedagogiczna i Historyczna: Pedagogika i psychologia, z. 4, 1998, s. 127–137, R. Pelczar, *Rola Rady Szkolnej Krajowej w popularyzacji wychowania fizycznego i jego realizacja w szkołach ludowych w Galicji*, „Tarnowskie Studia Historyczne”, t. 5, 2015, s. 104–115; tenże, *Prawnicze podstawy realizacji nauki powtarzającej (dopełniającej) w szkołach ludowych Galicji w latach 1805–1918*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika”, t. 26, 2017, nr 2, s. 223–235.

38 A. Kliś, *Nauczyciel ludowy w opinii wsi galicyjskiej*, „Roczniki, Naukowo-Dydaktyczne WSP w Krakowie”, Prace z Historii Oświaty i Wychowania”, t. 5, 1999, s. 39–48; S. Walasek, *Budownictwo szkół elementarnych (ludowych) w Galicji i Królestwie Polskim na tamach czasopism przełomu XIX i XX wieku*, „Biuletyn Historii Wychowania”, nr 33, 2015, s. 41–56; R. Pelczar, *Miejsce wiejskich szkół elementarnych i ich nauczycieli w życiu społeczności chłopskich Galicji*, „Galicja. Studia i Materiały”, t. 1, 2015, s. 114–133.

39 A.K. Banach, *Młodzież chłopska na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1860/61-1917/18*, Kraków 1997, tenże, *Egzaminy na nauczycieli szkół średnich wychowanków Uniwersytetu Jagiellońskiego pochodzenia chłopskiego w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX stulecia*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 51, 1998, s. 5–28; tenże, *Młodzież chłopska z powiatu cieszyńskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1870/1871-1917/1918*, [w:] *Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane profesorowi Andrzejowi Pilchowi*, red. I. Paczyńska, Kraków 2002, s. 215–221; tenże, *Kariery zawodowe studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego pochodzenia chłopskiego z lat 1860/1861-1917/1918*, Kraków 2009; zob. również A. Fitowa, *O pierwszych pokoleniach inteligencji polskiej chłopskiego pochodzenia (na kanwie dwu książek Andrzeja Kazimierza Banacha)*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, r. 64, 2014, s. 185–216.

40 J. Potoczny, *Udział Towarzystwa Oświaty Ludowej w krzewieniu czytelnictwa i popularyzacji wiedzy wśród plebejskich warstw społeczeństwa galicyjskiego*, „Studia i Prace Pedagogiczne”, nr 1, 2014 s. 261–271, tenże, *Udział galicyjskich towarzystw oświatowych w popularyzowaniu włościańskiej kultury teatralnej*, „Studia i Prace Pedagogiczne”, nr 3, 2016, s. 167–181.

■ Tomasz Kargol

świeckich wśród chłopów działały bractwa religijne, stowarzyszenia katolickie, bractwa trzeźwości (rozwinęły się one w latach czterdziestych XIX w., przeżyły kryzys po rabacji, ale kontynuowały swoją działalność w drugiej połowie stulecia)⁴¹.

Istotną rolę w życiu społecznym wsi, w postępie alfabetyzacji i czytelnictwa na wsi odgrywała prasa dla chłopskiego czytelnika, którą szczegółowo omówiła Anna Gruca⁴². W Galicji pierwsze inicjatywy prasowe dla wiejskiego odbiorcy pojawiły się w czasie Wiosny Ludów⁴³. W drugiej połowie XIX w. popularność zdobyły czasopisma wydawane przez ks. Stanisława Stojalowskiego („Wieniec” i „Pszczółka”)⁴⁴, pisma ruchu ludowego („Przyjaciół Ludu”, „Piast”, „Związek Chłopski”⁴⁵), narodowego („Ojczyzna”) oraz o profilu konserwatywnym i kościelnym („Krakus”⁴⁶).

Czytelnictwo odegrało ogromną rolę w kształtowaniu się świadomości politycznej i narodowej chłopów, co podkreślali sami ich przedstawiciele. „Czytanie książek i gazet – wspominał Wincenty Witos – rozszerzyło mój horyzont, a równocześnie podniecało ambicję i pchało do wysiłków otwierających drogę do osiągnięcia zamierzeń niewielkich, ale na te czasy dla syna ubogiego chałupnika prawie że niemożliwych”⁴⁷. Potwierdza to również relacja Jana Madejczyka: „Kształtowała się we mnie bardzo głęboko klasowość chłopska, do czego przyczyniał się „Przyjaciół Ludu”; „Polak” zaś rozwijał we mnie patriotyzm i ukazywał wizję wskrzeszenia Polski”⁴⁸.

Stopniowo kształtowała się chłopska świadomość historyczna i narodowa⁴⁹. Franciszek Ziejka wyróżnił dwie drogi dochodzenia chłopów do polskości: krakow-

41 A. Gruca, *Duchowieństwo i stowarzyszenia katolickie wobec bibliotek dla ludu w Galicji na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia o Książce i Informacji”, t. 37, 2018, s. 11–21; M. Story, *Działalność związku katolicko-społecznego w parafii Kamień*, „Resovia Sacra”, r. 11, 2004, s. 195–211; R. Pelczar, *Ruch trzeźwości w łacińskiej diecezji przemyskiej w czasach galicyjskich*, „Nasza Przeszłość”, t. 113, 2010, s. 107–133; J. Kracik, *Przedrabacyjny epizod trzeźwościowy w Galicji*, „Nasza Przeszłość”, t. 79, 1993, s. 229–248.

42 G. Gzella, *„Pisma dla ludu” pod zaborami w pierwszej połowie XIX wieku*, Toruń 1994.

43 Taż, *Krakowskie „pisma dla ludu” z 1848 roku*, „Biuletyn Bibliotek Jagiellońskiej”, r. 43, 1993, nr 1/2, s. 157–167.

44 I. Wodzińska, *Kalendarz „Wienca” i „Pszczółki” Stanisława Stojalowskiego i jego rola w upowszechnianiu oświaty ludowej na ziemiach polskich w II połowie XIX wieku*, „Biuletyn Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej” nr 2, 2012, s. 73–88.

45 J. Wnęk, *„Czasopismo „Związek Chłopski” 1894-1908 i jego oblicze polityczno-społeczne*, Kraków 2009.

46 A. Gruca, *„Krakus” (1891-1895) – konserwatywne pismo dla ludu*, „Studia Historyczne”, r. 34, 1991, z. 2, s. 229–245.

47 W. Witos, *Moje wspomnienia*, cz. I, do druku przygotowali, przedmową i przypisami opatrzyli: E. Karczewski, J. R. Szaflik, Warszawa 1998, s. 21.

48 J. Madejczyk, *Wspomnienia*, Warszawa 1965, s. 59.

49 T. Krawczak, *Chłopów polskich droga do świadomości narodowej i obywatelskiej (1795-1895)*, „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 8, 1994, s. 71–78; P. Jakubiec, *„Dwie dusze” – czyli ewolucja tożsamości społecznej i narodowej ludności chłopskiej Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Prace Historyczne”, t. 144, 2017, z. 2, s. 413–426; J. Molenda, *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999; N. Bończa-Tomaszewski, *Z chłopów Polacy – konstrukcja podmiotowości jako strategia nacjonalizacji wsi polskiej na przełomie XIX i XX wieku*, „Sprawy Narodowościowe”, 2006, z. 28, s. 75–88.

ską i kościuszkowską⁵⁰. W autonomicznej Galicji zaistniały najlepsze warunki do kultywowania polskości. W Krakowie odbyło się szereg wydarzeń narodowych: powtórny pogrzeb króla Kazimierza Wielkiego (1869), 800-lecie śmierci św. Stanisława ze Szczepanowa, Biskupa i Męczennika (1879), 200-lecie bitwy wiedeńskiej w 1883 r. setne rocznice uchwalenia Konstytucja 3 Maja (1891) i powstania kościuszkowskiego (1894), uroczysty pogrzeb Adama Mickiewicza na Wawelu (1894), pięćsetlecie bitwy pod Grunwaldem (1910), 50-lecie wybuchu powstania styczniowego (1913). W tych krakowskich wydarzeniach brali udział chłopcy w liczbie od ok. kilku do kilkunastu tysięcy. Uroczystości narodowe miały miejsce także w miastach powiatowych, jak również na wsi, zwłaszcza w latach 1910 i 1913⁵¹. Symbolem drogi kościuszkowskiej stał się kopiec Kościuszki w Krakowie, kult Kościuszki w literaturze oraz setne rocznice: wybuchu insurekcji w 1894 r. i śmierci naczelnika w sukmanie w 1917 r. Wątki kościuszkowskie poruszały amatorskie teatry, prasa i publicystyka skierowana do chłopów⁵².

Relacje chłopów i wsi z polską kulturą narodową układały się na trzech płaszczyznach. W ramach pierwszej wieś i chłopcy byli motywem dzieł literackich, malarzkich itp. Drugą płaszczyznę tworzyły: odbiór, percepcja, przyswojenie sobie przez wieś wytworów kultury narodowej. Następowały one przez szkołę, czytelnictwo prasy, publikacji patriotycznych i literatury pięknej. Trzecią płaszczyznę tworzyli chłopcy literaci, pamiętnikarze, jak np. Maciej Szarek (poeta, pisarz i pamiętnikarz autor autobiografii „Bieg mojego życia”, korespondent „Wieńca” i „Pszczółki”, „Przyjaciela Ludu”), Franciszek Magryś (pisarz i poeta, autor wspomnień „Żywot chłopca działacza”), Antoni Kucharczyk (poeta), Ferdynand Kuraś (poeta, pamiętnikarz, autor wspomnień „Przez ciernie żywota”⁵³), Jakub Bojko (autor prac „Dwie dusze”, „Okruszyny z Gręboszowa”⁵⁴), Jan Słomka (pamiętnikarz), Wincenty Witos (polityk i pamiętnikarz). Po 1989 r. wydania doczekały się wspomnienia mniej zna-

50 F. Ziejka, *Chłopów galicyjskich droga do Polski*, „Rocznik Sądecki”, t. 22, 1994, s. 27–39. Zob. tenże, *Złota legenda chłopów polskich*, Warszawa 1984.

51 J. Hampel, *Autorzy i wydawcy publikacji „grunwaldzkich” dla ludu w Galicji. Próba charakterystyki i motywacji ideowo-politycznych*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, Prace Historyczne, t. 18, 1997, s. 71–84; A. Wójcik, *Ludowcy wobec tradycji historycznej (do 1918 roku)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F: Historia, vol. 54/55, 1999/2000 [druk.] 2000, s. 219–226; S. Dziki, *Udział włościan w krakowskich uroczystościach patriotycznych na przełomie XIX wieku*, „Małopolska”, t. 12, 2010, s. 9–26; S. Trebunia-Staszal, *„I w chłopskiej piersi Polska chce być”. Idea Niepodległej w podhalańskim ruchu regionalnym*, „Almanach Nowotarski”, nr 22, 2018, s. 155–168; Ł. Podolak, *Obchody 500. rocznicy bitwy pod Grunwaldem na Podhalu*, „Almanach Nowotarski”, nr 14, 2010, s. 17–24.

52 K.K. Daszyk, *„Bo imię jego jest Polska”. Tadeusz Kościuszko w patriotycznej legendzie i politycznym micie czasów porozbiorowych (esej historyczny)*, Kraków 2018, s. 112–129.

53 F. Kuraś, *Przez ciernie żywota. Wspomnienia i wiersze*, oprac. i wybór poezji A. Janas i A. Wójcik, Tarnobrzeg 1998.

54 J. Bojko, *Gorące słowa. Wybór pism*, wybór, wstęp i oprac. F. Ziejka, Kraków 2002.

■ Tomasz Kargol

nych chłopskich działaczy⁵⁵. Przedmiotem analiz badaczy była również chłopska korespondencja⁵⁶, w tym nadsyłana do redakcji czasopism⁵⁷.

Istotną rolę w kształtowaniu się świadomości politycznej chłopów odegrał samorząd gminny i powiatowy⁵⁸. Ustawa gminna z 1866 r. przewidywała władze gminy w formie zgromadzenia gminnego, wójta, przysiężnych i pisarza. Obowiązki samorządu gminnego obejmowały własny zakres działania (zarząd nad majątkiem gminnym, czuwanie nad bezpieczeństwem osób i ich mienia, starania o zakładanie i utrzymanie gminnych dróg, mostów, ulic, placów, zapewnienie na nich bezpieczeństwa, nadzór nad żywnością, targami, miarami i wagami, kontrola stanu zdrowia, dozór nad obyczajnością publiczną, kontrola czeladników i wyrobników, wydawanie zezwoleń budowlanych, „policja” polowa, zdrowia, ogniowa, budownictwa, zakładanie i utrzymywanie szkół ludowych) i zakres poruczony przez państwo (ogłaszanie ustaw, pobór podatków, rekrutacja do wojska, ewidencja ludności)⁵⁹.

Samorząd stopniowo zmieniał oblicze wsi, ponieważ w pierwszych dekadach jego istnienia zdecydowana większość wójtów i przysiężnych nie umiała czytać i pisać, nie ukończyła szkół elementarnych, a zarząd gminą spoczywał na pisarzach, słabo wykształconych i źle opłacanych. Stopniowo stanowiska wójtów i pisarzy gminnych obejmowali działacze związani z ruchem ludowym, umiejący pisać i czytać, znający przepisy i ordynację wyborczą⁶⁰. Samorząd wiejski prowadził do pojawienia się lokalnych autorytetów, działaczy chłopskich, czytelników i korespondentów prasy,

55 J. Majka, *Urodziłem się w Zaborowie. Szkic biograficzny dla Instytutu Gospodarstwa Społecznego w Warszawie i dla archiwum wsi Zaborów*, przedm. poprzedził oraz tytułem i przypisami opatrzył K. Majka, Lublin 2003; W. Władysław, *Chłop-inteligent z Borku Starego*, wstęp i oprac. W. Daszykowska-Ruszel, Tyczyn-Rzeszów 2004; J. Mądry, *Moje wspomnienia*, red. J. Myjak, Sandomierz-Trześć 2015; A. Urban, *Pamiętnik. Nasz ród, moja rodzina i moje przy niej losy*, red. A. Chuchła i K. Ożóg, Niebylec-Rzeszów 2015.

56 *Z Lendaku i Maniów. Chłopskie listy z końca XIX wieku*, oprac. T. Łopatkiewicz, Żarnowiec 1997, *Listy chłopskie z Galicji Jana Warchoła do brata Pawła z Lubeni (1877-1918)*, wybór i opracowanie A. Bielenka, Krosno-Lubenia 2014.

57 *Listy emigrantów do „Przyjaciela Ludu”, „Wieńca i Pszczółki”, „Zarania”, „Piasta”, Wyzwolenia” w latach 1899-1938*, wybór, oprac. A. Pasternak, Rzeszów 1994; K. Rusinow, *Więś pozagalicyjska w oczach żołnierzy Polaków w armii austro-węgierskiej w świetle korespondencji z lat 1914-1918 na łamach „Piasta”, „Dzieje Najnowsze”, r. 39, 2007, nr 2, s. 25-38; A. Karczevska, „Pokażmy, żeśmy dorosły do wysokości zadania...” O ewolucji świadomości kobiet wiejskich w świetle listów do galicyjskiego „Piasta” w okresie I wojny światowej, „Bibliotekarz Podlaski”, r. 16, 2015, nr 1 s. 84-98.*

58 S. Szuro, *Samorząd wiejski na terenie Galicji w dobie autonomicznej*, „Rocznik Lwowski”, 2018, s. 63-74; Ł. Połomski, *Nowosądecka Rada i Wydział Powiatowy „pod rządami chłopów” w 1909 roku*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, Studia Historica, t. 15: 2014, s. 103-120; A. Wójcik, *Samorząd gminny na łamach „Przyjaciela Ludu” (1889-1914)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. K: Politologia, vol. 14, 2007, s. 189-199.

59 *Ustawa gminna z dnia 12. sierpnia 1866. Ustawy o obszarach dworskich i o reprezentacji powiatowej, ordynacja wyborcza dla gmin i powiatowa obowiązujące dla Galicji wraz z W. Ks. Krakowskim tudzież ustawy państwowe o zasadniczych podstawach urzędzenia gmin, o przynależności do gminy z dodanym rejestrem abecadkowym*, Lwów 1867.

60 J. Bojko, *Okruszyny z Gręboszowa*, Lwów 1911, s. 64-65.

zaangażowanych w różne inicjatywy w rodzinnych wsiach (zakładanie szkół, kółek rolniczych, spółdzielni itp.). Przykładem takiego lokalnego działacza i polityka był Michał Olszewski z Lusławic⁶¹.

W zaborze austriackim pierwszy udział chłopów w życiu politycznym wiązał się z parlamentaryzmem austriackim w czasie Wiosny Ludów. W wyborach do ogólnoustriackiego sejmów chłopów nie chcieli brać udziału i głosować. Nie rozumieli idei parlamentu, wyborów, obawiali się przywrócenia pańszczyzny. Drugą cechą tych wyborów było, iż chłopów, jeśli już wzięli udział w wyborach, to nie głosowali na przedstawicieli patriotycznej inteligencji i szlachty, ale na swoich kandydatów – na chłopów. Działalność parlamentu austriackiego w 1848 r. była krótkotrwała i zakończyła się wraz ze stłumieniem rewolucji w Wiedniu i powrotem do rządów absolutystycznych⁶².

Chłopi ponownie zostali włączeni w działalność polityczną w Galicji w 1861 r., kiedy powołano do życia Sejm Krajowy. Chłopskie posłowie domagali się przede wszystkim uregulowania problemów serwitutowych⁶³. Włościanie w ławach poselskich we Lwowie zasiadali do 1876 r., kiedy zostali z nich wyrugowani przez system wyborczy ustanowiony przez konserwatystów, którzy w kurii mniejszej własności ziemskiej, gdzie głosowali chłopów, wysuwali na kandydatów ziemian bądź duchownych. W tym czasie chłopów niechętni uczestniczyli w wyborach, co podkreślili chłopskie pamiętnikarze, np. Jan Słomka: „Co do życia politycznego, to przez długi czas po nastaniu konstytucji nie było znaku takiego życia. Wszelkie wybory do sejmów czy parlamentu, bardzo mało chłopów interesowały, mało kto mówił i chciał coś wiedzieć. A gdy kto czasem coś o tym wspominał, to drudzy zaraz odpowiadali: „Co mnie to obchodzi, kto posłem zostanie, niech ta obierają, kogo chcą i tam chłop niezdatny, bo nie ma nauki, a pan będzie trzymał z panami i dla chłopów nic tam nie zrobi, więc najlepiej na zaprzętać tym sobie głowy, bo to nic dobrego”⁶⁴. Wybory w Galicji wypaczały nadużycia i przekupstwa, o których Jakub Bojko tak pisał: „Po wyborach dobre panisko lub dobrodziej poseł dał kiełbasy, win, wódki i piwa, toć się chłop upił i ujadł jak cztery dziewczki, a lubo go i „ciągnęło” z przepicia, a proboszcz to widział, za to publiki nie było, bo to były wybory”⁶⁵.

Niemalże w tym samym czasie, co wyrugowanie chłopów z Sejmu Krajowego, rozpoczęło się formowanie ruchu ludowego. W 1875 r. ks. Stanisław Stojalowski zakupił dwa czasopisma dla wiejskiego czytelnika – „Wieniec” i „Pszczółkę”. Stojalowski

61 Ł. Podlejski, *Michał Olszewski. Zapomniany poseł ludowy z Lusławic*, Warszawa 2022.

62 J. Plechta, *Postawy sądeckich posłów chłopskich w sejmie w Wiedniu i Kromieryżu (1848-1849)*, „Rocznik Sądecki”, t. 25, 1997, s. 32–48.

63 H. Woźniak, *Jan Siwiec – poseł na Sejm krajowy galicyjski w roku 1861*, „Kalendarz Żywiecki”, 1994 [druk: 1993], s. 75–77.

64 J. Słomka, *Pamiętnik*, s. 253

65 J. Bojko, *Dwie dusze*, Warszawa 1949, s. 45.

■ Tomasz Kargol

skoncentrował się też na organizowaniu imprez masowych z udziałem chłopów. W ten sposób pragnął dotrzeć do najliczniejszych rzesz. W planach Stojałowskiego „Wieniec” i „Pszczółka” miały przynosić czytelnikom informacje o tematyce politycznej, relacje z Galicji i ze świata, wskazówki gospodarcze. Stojałowski gromadził chłopów z okazji uroczystości i rocznic narodowych. Organizował pielgrzymki, zakładał kółka rolnicze i sklepiki wiejskie. Stojałowski był agitatore, praktykiem, a nie teoretykiem. Nie miał wykrystalizowanego programu politycznego i balansował między socjalizmem, solidaryzmem narodowym, katolicką myślą społeczno-polityczną, a później neoslawizmem. Ks. Stojałowski był postacią kontrowersyjną i niepokorną. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. znalazł się w kłopotach finansowych, popadł w konflikt z władzami kościelnymi, które obłożyły go suspensą i pozbawiły probostwa. W badaniach nad ruchem ludowym prowadzonych po 1989 r. nie pomijano postaci ks. Stojałowskiego⁶⁶. Mimo wielu kontrowersji, ks. Stojałowski stał się symbolem chłopskiego ruchu politycznego i obywatelskiego. Wyraża to figura św. Stanisława z popiersiem ks. S. Stojałowskiego we wsi Szczepanów koło Brzeska z napisem „Ks. STANISŁAWOWI STOJAŁOWSKIEMU niestrudzonemu bojownikowi i obrońcy praw ludu w dowód czci i wdzięczności ludność parafii i okolicy Szczepanowa”.

Przeciwnikiem ks. Stanisława był drugi prekursor ruchu ludowego w Galicji – Bolesław Wystouch. Był on przede wszystkim teoretykiem i ideologiem. Wystouch pochodził ze szlacheckiej rodziny mieszkającej w zaborze rosyjskim. W 1885 r. przybył do Galicji wraz z żoną Marią, gdzie rozpoczął wydawanie „Przeglądu Społecznego” (1886-1887), a po jego zawieszeniu „Przyjaciela Ludu” (od 1889 r.). Program Wystoucha zakładał włączenie wsi do życia publicznego, tworzenie niezależnego politycznego ruchu chłopskiego, a w dalszej perspektywie przejęcie przezeń władzy, likwidację przeżytków feudalnych, zrównanie chłopów z ziemiaństwem⁶⁷.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. wykształcił się trzeci nurt w ruchu ludowym. Miał on charakter lokalny i związany był ze środowiskiem nowosądeckich chłopów, którym przewodzili bracia Stanisław i Jan Potoczko-wie. W 1889 r. do Sejmu Krajowego wybrano Stanisława Potoczka, a dwa lata później

66 A. Kaleta, *Stanowisko władz kościelnych wobec ruchu ludowego w Galicji na przykładzie społecznej i wydawniczej działalności księdza Stanisława Stojałowskiego*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne”, t. 6, 2013, nr 2, s. 121-134; J. Polak, *Na pograniczu Śląska Cieszyńskiego i Galicji. Działalność ks. Stanisława Stojałowskiego w Białej i Bielsku w latach 1891-1911*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, r. 68, 2013, nr 1, s. 75-94; A. Małysa, *Ludowy trybun – ks. Stanisław Stojałowski (1845-1911)*, „Almanach Kęcki”, t. 17, 2014, s. 72-80; J. Kur, *Działalność społeczno-polityczna księdza Stanisława Stojałowskiego w latach 1895-1903*, „Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 27, 1992, s. 5-18; G. Wnętrzak, *Wszystko dla narodu, wszystko przez lud. Ksiądz Stanisław Stojałowski w walce o chrześcijańską i narodową tożsamość ludu polskiego pod austriackim zaborem*, Bielsko-Biała 2022.

67 J. Pietrzak, *Koncepcje polityczno-społeczne Bolesława Wystoucha przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości*, „Imponderabilia”, nr 6, 2013, s. 43-54.

do wiedeńskiej Rady Państwa jego brata. Sukcesy te skłoniły Potoczaków do powołania w 1893 r. organizacji politycznej – Związku Stronnictwa Chłopskiego (dalej: ZSCh) z siedzibą w Nowym Sączu. ZSCh był więc pierwszą chłopską partią polityczną na ziemiach polskich, ale o zasięgu lokalnym, obejmującym okolice Nowego Sącza, Limanowej, Wieliczki, Wadowic, Tarnowa⁶⁸. Program ZSCh był umiarkowany i koncentrował się na potrzebie obrony interesów wsi, zwłaszcza ekonomicznych. Głosił potrzebę solidaryzmu narodowego, solidaryzmu chłopskiego, współpracy z Kościołem katolickim, poszanowania religii, lojalności wobec władz, poprawy sytuacji materialnej chłopów, rozwoju oświaty wiejskiej⁶⁹. Związek Stronnictwa Chłopskiego wydawał własne czasopismo „Związek Chłopski”

Z okazji wyborów sejmowych z 1889 r. uaktywnili się nie tylko chłopci na Sądeczyźnie. Również w innych okręgach wyborczych chłopcy działacze tworzyli komitety wyborcze i wysuwali własnych kandydatów, czy to chłopów, czy to inteligentów o poglądach demokratycznych. Komitety chłopskie szły do wyborów pod hasłem: „Chłopci wybierajcie chłopca. Nie wybierajcie księży, którzy za panami idą, ani wójtów, którzy ze starostą się stykają, a posła tylko włościanina. Wybierajcie posła spod strzemiennej strzechy”. Wybory zakończył się wprowadzeniem do Sejmu 4 posłów chłopskich i inteligenta pochodzenia chłopskiego Bolesława Żardeckiego⁷⁰. Posłowie ci założyli własny klub poselski.

W latach dziewięćdziesiątych XIX w. wokół redakcji „Przyjaciela Ludu” i Bolesława Wysłoucha skupiło się grono chłopskich korespondentów na czele z Janem Stapińskim i Jakubem Bojko⁷¹ oraz polityków demokratycznych na czele z Henrykiem Rewakowiczem i Karolem Lewakowskim. Z inicjatywy tego środowiska w 1894 r. powołano do życia. Towarzystwo Demokratyczne Polskie (dalej: TDP), którego celem było utworzenie chłopskiej partii. Władze TDP doprowadziły do porozumienia między Wysłouchem a Stojałowskim. W 1895 r. z inicjatywy TDP odbył się zjazd chłopskich delegatów w Rzeszowie, na którym powołano Stronnictwo Ludowe (dalej: SL).

68 J.R. Szaflik, *Związek Stronnictwa Chłopskiego. Warunki, okoliczności powstania oraz walka o kształt pierwszej partii chłopskiej*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 28, 1994, s. 3–21; J. Hampel, *Działalność Związku Stronnictwa Chłopskiego (1893-1908)*, „Rocznik Sądecki”, t. 22, 1994, s. 53–66; J. Hebda, *Chłopi tarnowscy w Związku Stronnictwa Chłopskiego*, *Rocznik Sądecki*, t. 23, 1994, s. 77–89; F. Potoczek, *Działalność Stanisława i Jana Potoczków*, „Rocznik Sądecki”, t. 22, 1994, s. 91–98; W. Pierzga, *W 120 rocznicę powstania Związku Stronnictwa Chłopskiego zwanego także Stronnictwem Braci Potoczków*, „Almanach Łącki”, nr 18, 2013, s. 92–96.

69 *Statut i program Związku Stronnictwa chłopskiego*, oprac. J. Potoczek, „Rocznik Sądecki”, t. 21, 1993, s. 127–136; W. Potoniec, *Opracowanie i zatwierdzenie statutu Związku Stronnictwa Chłopskiego*, „Rocznik Sądecki”, t. 22, 1994, s. 99–102.

70 D. Reniszewski, *Inicjatywy oświatowe Bolesława Żardeckiego (1853-1924)*, „Prace Historyczno-Archivalne”, t. 23, 2011, s. 49–66.

71 Z. Iłski, *Młodość polityczna Jakuba Bojki*, „Rocznik Tarnowski”, t. 2, 1994, s. 277–285, tenże, *Wybór Jakuba Bojko do sejmu galicyjskiego (1901)*, „Rocznik Lwowski”, t. 4, 1995/96, druk 1996, s. 127–137; B. Kasperek, *Spór między wójtem a plebanem. Karta z biografii Jakuba Bojki*, „Rocznik Lubelski”, t. 29/30, 1987/1988 [druk 1991], s. 49–62.

■ Tomasz Kargol

Jego prezesem został K. Lewakowski, wiceprezesem H. Rewakowicz, a we władzach znaleźli się Bojko, Stapiński, Wystouch, Stojałowski. Dokonano w ten sposób częściowej konsolidacji środowisk działających wśród chłopów. Program SL pt. „Do wyborców w całym kraju” nie był radykalny, domagał się rozwiązania bieżących bolączek chłopskich, jak analfabetyzm, ubóstwo, klęski żywiołowe, swobody prasy, stowarzyszeń i zgromadzeń, rozszerzenia prawa wyborczego⁷², rozwoju oświaty wiejskiej i polepszenia bytu nauczycieli wiejskich⁷³, regulacji rzek, powołania instytucji taniego kredytu, reformy ustawy gminnej, łowieckiej i drogowej.

Nowopowstałe SL skoncentrowało się na działalności wyborczej⁷⁴. Na rok 1895 r. przypadły bowiem kolejne wybory do Sejmu Krajowego. SL powołało własny komitet wyborczy jako alternatywę dla Centralnego Komitetu Wyborczego konserwatystów i wprowadziło do sejmu 7 posłów: Szymona Bernadzikowskiego, Bolesława Żardeckiego, Jakuba Bojkę, Franciszka Wójcika, Andrzeja Średniawskiego, Antoniego Styłę, Franciszka Krempę. Obok nich do sejmu weszli – jako kandydaci ZSch – Stanisław Potoczek i Franciszek Kramarczyk.

Na dalsze losy SL wpływy miały bieżące problemy polityczne i rozłamy. W 1896 r. ks. Stojałowski założył własne Stronnictwo Chrześcijańsko-Ludowe⁷⁵. W 1903 r. SL uległo przekształceniu w Polskie Stronnictwo Ludowe (dalej: PSL). Program PSL zatytułowany „Zasady i cele” za nadrzędny cel uznał ekonomiczne, polityczne i narodowe podniesienie ludu, za który uważano warstwy miejskie i wiejskie trudniące się pracą fizyczną lub umysłową, zniesienie wyborów kurialnych i wprowadzenie powszechnych, wolnych, tajnych i bezpośrednich wyborów oraz rozszerzenie swobód autonomicznych Galicji⁷⁶. W 1907 r. weszła w życie nowa ordynacja wyborcza do austriackiego parlamentu. System kurialny zastąpiono powszechnymi wyborami. Pierwsze wybory na podstawie nowego prawa wyborczego przyniosły znaczny sukces PSL, które stało się najsilniejszym polskim ugrupowaniem w parlamencie wiedeńskim, ale nadal pozostając poza strukturami Koła Polskiego. W 1908 r. doszło

72 Z. Iłski, *Zarys stanowiska głównych ugrupowań ludowych wobec formuły wyborczej (do 1919 r.)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, r. 64, 2009, nr 4, s. 697–714.

73 B. Bednarzak-Libera, *Oświata w koncepcjach ideowo-politycznych ruchu ludowego w Galicji Cz. 2: Oświata w koncepcjach stronnictw ludowych*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 26, 2010, s. 11–29; A. Kozera, *Źródła myśli oświatowej ruchu ludowego do 1918 roku*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, t. 22, 2006, s. 213–233; J. Potoczny, *Problematyka oświaty i kultury w programach galicyjskiego ruchu ludowego (1870-1918)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”, Seria Społeczno-Pedagogiczna i Historyczna: Pedagogika i psychologia, z. 1, 1992, s. 93–109.

74 J. Gmitruk, *Historia ludowego parlamentaryzmu. Chłopi ludowcy w Sejmie Krajowym i parlamencie wiedeńskim*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 20, 2004, s. 9–22.

75 J. Konefał, *Ruch chrześcijańsko-ludowy w Galicji na przelomie XIX i XX w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 43, 1995, z. 2, s. 59–71

76 J. Gruchała, *Ludowcy galicyjscy wobec problemów narodowościowych Austro-Węgier w końcu XIX i na początku XX w. do 1914 r.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, r. 44, 1989 [druk 1990], s. 585–598; J. Hampel, *Chłopi i ludowcy wobec kwestii narodowej w Galicji*, [w:] *Galicyjskie dylematy*. Zbiór rozpraw pod red. K. Karolczaka i H. W. Żalińskiego, Kraków 1994, s. 7–17.

do przełomowego wydarzenia – politycznego porozumienia ludowców i konserwatystów. Jego architektami byli Jan Stapiński ze strony PSL i namiestnik Michał Bobrzyński ze strony konserwatystów. W ten sposób PSL weszło w skład tzw. bloku namiestnikowskiego, dążącego do przeprowadzenia reformy wyborczej do Sejmu Krajowego. Kompromis zawarty przez Stapińskiego miał podłoże pragmatyczne, a nie ideologiczne. Sojusz ten doprowadził jednak do kryzysu w PSL i rozłamu na Polskie Stronnictwo Ludowe „Piaś”, na czele z Wincentym Witosem i Polskie Stronnictwo Ludowe „Lewica” pod kierownictwem Stapińskiego⁷⁷.

Podsumowując, w XIX w., a zwłaszcza w drugiej połowie stulecia nastąpiły kluczowe zmiany gospodarcze, społeczne i polityczne, który wpłynęły na dalsze losy wsi galicyjskiej i jej mieszkańców, obecne do dnia dzisiejszego jak układ przestrzenny wsi, źródła utrzymania mieszkańców, postawy polityczne. Powyższe analizy są widoczne w monografiach poszczególnych wsi i parafii, regionów, czy też w opracowaniach syntetycznych (chłopi polscy, rolnictwo, emigracja). Badania nad chłopami polskimi w Galicji po 1989 r. koncentrowały się przede wszystkim na historii politycznej (ruch ludowy, gdzie obok publikacji o charakterze syntetycznym ogólnokrajowych, pojawiły się prace o jego działalności w poszczególnych regionach⁷⁸), kształtowaniu się świadomości narodowej, szkolnictwie elementarnym, kiełkowaniu inteligencji chłopskiego pochodzenia, życiu codziennym i sytuacji gospodarczej.

Perspektywy badawcze obejmują dalsze studia nad przestrzenią (struktura własnościowa gruntów, struktura użytkowania ziemi, wpływ przyrody na chłopskie gospodarstwo, zmiany w infrastrukturze komunikacyjnej, budownictwie), mieszkańcami (działalność gospodarcza, postawy polityczne, religijność) oraz instytucjami (samorząd, kółka rolnicze, ochrona przeciwpożarowa, stowarzyszenia świeckie i kościelne).

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Bojko J., *Dwie dusze*, Warszawa 1949.

Bojko J., *Okruszyny z Gręboszowa*, Lwów 1911.

Kuraś F., *Przez ciernie żywota. Wspomnienia i wiersze*, oprac. i wybór poezji A. Janas i A. Wójcik, Tarnobrzeg 1998.

77 J. Jachymek, *Polskie Stronnictwo Ludowe-Lewica 1913-1924. Studium o powstaniu, działalności i rozkładzie ugrupowania politycznego*, Lublin 1991; H. Cimek, *Tendencje dezintegracyjne w polskim ruchu ludowym w latach 1913-1918*, „Res Historica”, t. 20, 2005, s. 293–301; T. Kurpierz, *Przed rozłamem. Konflikty w galicyjskim ruchu ludowym w 1913 roku*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego”, *Wiekі stare i nowe*, t. 1 (6), 2009, s. 174–201.

78 A. Skowron, *Początki ruchu ludowego w powiecie Dąbrowa Tarnowska (1895-1914)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” Seria Socjologiczno-Historyczna: Historia, z. 2, 2005, s. 285–289; S. Żarów, *Ruch ludowy na Ziemi Mieleskiej u zarania jego powstania*, „Zeszyty Wiejskie”, z. 21, 2015, s. 243–252, J. Janik, *Początki ruchu ludowego na Żywiecczyźnie*, „Karta Groni”, nr 21, 2001, s. 133–152.

■ Tomasz Kargol

- Listy chłopskie z Galicji Jana Warchoła do brata Pawła z Lubeni (1877-1918)*, wybór i opracowanie A. Bielenda, Krosno-Lubenia 2014.
- Listy emigrantów do „Przyjaciela Ludu”, „Wieńca i Pszczółki”, „Zarania”, „Piasta”, Wyzwolenia” w latach 1899-1938*, wybór, oprac. A. Pasternak, Rzeszów 1994.
- Majejczyk J., *Wspomnienia*, Warszawa 1965.
- Majka J., *Urodziłem się w Zaborowie. Szkic biograficzny dla Instytutu Gospodarstwa Społecznego w Warszawie i dla archiwum wsi Zaborów*, przedm. poprzedził oraz tytułem i przypisami opatrzył K. Majka, Lublin 2003.
- Mądry J., *Moje wspomnienia*, red. J. Myjak, Sandomierz-Trześć 2015.
- Samek W., *Chłop-inteligent z Borku Starego*, wstęp i opracowanie W. Daszykowska-Ruszel, Tyczyn-Rzeszów 2004.
- Słomka J., *Pamiętnik włościanina*, Kraków 1912.
- Statut i program Związku Stronnictwa chłopskiego*, oprac. J. Potoczek, „Rocznik Sądecki”, t. 21, 1993, s. 127–136.
- Urban A., *Pamiętnik. Nasz ród, moja rodzina i moje przy niej losy*, red. A. Chuchła i K. Ożóg, Niebylec-Rzeszów 2015.
- Ustawa gminna z dnia 12. sierpnia 1866. Ustawy o obszarach dworskich i o reprezentacji powiatowej, ordynacja wyborcza dla gmin i powiatowa obowiązujące dla Galicji wraz z W. Ks. Krakowskim tudzież ustawy państwowe o zasadniczych podstawach urzędzenia gmin, o przynależności do gminy z dodanym rejestrem abecadłowym*, Lwów 1867.
- Witos W., *Moje wspomnienia*, cz. I, do druku przygotowali, przedmową i przypisami opatrzyli: E. Karczewski, J. R. Szaflik, Warszawa 1998.
- Własność tabularna w Galicji*, „Tygodnik Rolniczy”, nr 38, 1906, s. 301–302
- Z Lendaku i Maniów. Chłopskie listy z końca XIX wieku*, oprac. T. Łopatkiewicz, Żarnowiec 1997.

OPRACOWANIA

- Augustyn M., *Rabacja we wsiach nad górnym Sanem w 1846 roku*, „Bieszczad”, t. 4, 1997, s. 55–68.
- Augustyn M., *Wzorowy rolnik z Leszczowatego. Przyczynek do historii gospodarczej regionu*, „Bieszczad”, t. 20, 2015, s. 289–302.
- Baczyński A.B., *Jakuba Szeli opisanie we współczesnej mu prasie*, „Rocznik Tarnowski”, t. 17, 2012, s. 25–27.
- Banach A.K., *Egzaminy na nauczycieli szkół średnich wychowanków Uniwersytetu Jagiellońskiego pochodzenia chłopskiego w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX stulecia*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 51, 1998, s. 5–28.
- Banach A.K., *Kariery zawodowe studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego pochodzenia chłopskiego z lat 1860/1861-1917/1918*, Kraków 2009.
- Banach A.K., *Młodzież chłopska na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1860/61-1917/18*, Kraków 1997.
- Banach A.K., *Młodzież chłopska z powiatu cieszyńskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1870/1871-1917/1918*, [w:] Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane profesorowi Andrzejowi Pilchowi, red. I. Paczyńska, Kraków 2002, s. 215–221.
- Baranek K., *Konsumpcja niektórych używek w Galicji w końcu XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 380, Prace z zakresu statystyki i demografii, 1992, s. 97–109.
- Barnaś-Baran E., *Magiczne dzieciństwo. Tradycja i obrzędowość w opiece nad dzieckiem w Galicji w II połowie XIX wieku*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 63, 2010, s. 5–22.

- Barnaś-Baran E., Świątowanie w wiejskiej rodzinie galicyjskiej, „Studia i Prace Pedagogiczne”, nr 1, 2014, s. 273–288.
- Bednarzak-Libera B., *Oświata w koncepcjach ideowo-politycznych ruchu ludowego w Galicji Cz. 2: Oświata w koncepcjach stronnictw ludowych*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 26, 2010, s. 11–29.
- Bończa-Tomaszewski N., *Z chłopów Polacy – konstrukcja podmiotowości jako strategia nacjonalizacji wsi polskiej na przełomie XIX i XX wieku*, „Sprawy Narodowościowe”, 2006, z. 2008, s. 75–88.
- Bujak F., *Wieś zachodnio galicyjska u schyłku XIX w.*, Lwów 1904.
- Bulak J., *Między panem wójtem i plebanem... Konflikt wójtowski-plebański w latach 60. i 70. XIX wieku w podkrakowskiej wsi*, „Folia Historica Cracoviensia”, vol. 23, 2017, z. 2 s. 37–69.
- Bystrzak T., *Teodor Marian Talowski*, Kraków 2017.
- Chuchla A., *Ochrona przeciwpożarowa na ziemiach polskich zaboru austriackiego. Ujęcie prawno-administracyjne*, Rzeszów 2014.
- Cimek H., *Tendencje dezintegracyjne w polskim ruchu ludowym w latach 1913-1918*, „Res Historica”, t. 20, 2005, s. 293–301.
- Daszyk K.K., „*Bo imię jego jest Polska*”. *Tadeusz Kościuszko w patriotycznej legendzie i politycznym micie czasów porzoborowych (esej historyczny)*, Kraków 2018.
- Dziki S., *Udział włościan w krakowskich uroczystościach patriotycznych na przełomie XIX wieku*, „Małopolska”, t. 12, 2010, s. 9–26.
- Fierich J., *Przeszłość wsi powiatu ropczyckiego w ustach ich mieszkańców*, Ropczyce 1936.
- Fitowa A., *O pierwszych pokoleniach inteligencji polskiej chłopskiego pochodzenia (na kanwie dwu książek Andrzeja Kazimierza Banacha)*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, r. 64, 2014, s. 185–216.
- Franaszek P., *Dieta chłopów galicyjskich w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 76, 2016, s. 289–313.
- Franaszek P., *Produkcja roślinna w galicyjskim gospodarstwie chłopskim w dworskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Historyczne”, r. 41, 1998, z. 2, s. 167–186.
- Gmitruk J., *Historia ludowego parlamentaryzmu. Chłopi ludowcy w Sejmie Krajowym i parlamencie wiedeńskim*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 20, 2004, s. 9–22.
- Golonka-Czajkowska M., *Między kosmopolityzmem a lokalnością, czyli wybrane zagadnienia z kultury ubioru Starego Sącza i okolic w latach 1860–1918. Ćwiczenia z rekonstrukcji*, „Prace Etnograficzne”, t. 43, 2015, nr 4, s. 347–367.
- Gruca A., „*Krakus*” (1891-1895) – konserwatywne pismo dla ludu, „Studia Historyczne”, r. 34, 1991, z. 2, s. 229–245.
- Gruca A., *Duchowieństwo i stowarzyszenia katolickie wobec bibliotek dla ludu w Galicji na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia o Książce i Informacji”, t. 37, 2018, s. 11–21.
- Gruchała J., *Ludowcy galicyjscy wobec problemów narodowościowych Austro-Węgier w końcu XIX i na początku XX w. do 1914 r.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, r. 44, 1989 [druk 1990], s. 585–598.
- Gzella G., „*Pisma dla ludu*” pod zaborami w pierwszej połowie XIX wieku, Toruń 1994.
- Gzella G., *Krakowskie „pisma dla ludu” z 1848 roku*, „Biuletyn Bibliotek Jagiellońskiej”, r. 43, 1993, nr 1/2, s. 157–67.
- Hampel J., *Autorzy i wydawcy publikacji „grunwaldzkich” dla ludu w Galicji. Próba charakterystyki i motywacji ideowo-politycznych*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, Prace Historyczne, t. 18, 1997, s. 71–84.

■ Tomasz Kargol

- Hampel J., *Chłopi i ludowcy wobec kwestii narodowej w Galicji*, w: *Galiczyjskie dylematy*. Zbiór rozpraw pod red. K. Karolczaka i H. W. Żalińskiego, Kraków 1994, s. 7–17.
- Hampel J., *Działalność Związku Stronnictwa Chłopskiego (1893-1908)*, „Rocznik Sądecki”, t. 22, 1994, s. 53–66.
- Hap W., *Jakub Szela – krwawy upiór czy obrońca chłopów? Wokół rabacji chłopskiej 1846 roku – prawdy czy mity*, „Rocznik Jasielski”, t. 6, 2006, s. 7–24.
- Hebda J., *Chłopi tarnowscy w Związku Stronnictwa Chłopskiego*, Rocznik Sądecki”, t. 23, 1994, s. 77–89.
- Ilski Z., *Wybór Jakuba Bojko do sejmiku galicyjskiego (1901)*, „Rocznik Lwowski”, t. 4, 1995/96, druk 1996, s. 127–137.
- Ilski Z., *Młodość polityczna Jakuba Bojki*, „Rocznik Tarnowski”, r. 2, 1994, s. 277–285.
- Ilski Z., *Zarys stanowiska głównych ugrupowań ludowych wobec formuły wyborczej (do 1919 r.)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, r. 64, 2009, nr 4, s. 697–714.
- Iwan M., *Powstanie chochołowskie. Prawda o przywódcy*, Kraków 2015.
- Jachymek J., *Polskie Stronnictwo Ludowe-Lewica 1913-1924. Studium o powstaniu, działalności i rozkładzie ugrupowania politycznego*, Lublin 1991.
- Jakubiec P., „Dwie dusze” – czyli ewolucja tożsamości społecznej i narodowej ludności chłopskiej Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, „Prace Historyczne”, t. 144, 2017, z. 2, s. 413–426.
- Jamka R., *Panów piłą. Trzy legendy o Jakubie Szeli*, Warszawa 2023.
- Janik J., *Początki ruchu ludowego na Żywiecczyźnie*, „Karta Groni”, nr 21, 2001, s. 133
- Jewuła Ł., Kargol T., Ślusarek K., *Dwór, wieś i plebania w przestrzeni społecznej zachodniej Małopolski w latach 1772-1815*, Kraków 2016.
- Kaleta A., *Stanowisko władz kościelnych wobec ruchu ludowego w Galicji na przykładzie społecznej i wydawniczej działalności księdza Stanisława Stojatowskiego*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne”, t. 6, 2013, nr 2, s. 121–134.
- Karczewska A., „Pokażmy, żeśmy dorosły do wysokości zadania...” O ewolucji świadomości kobiet wiejskich w świetle listów do galicyjskiego „Piasta” w okresie I wojny światowej, „Bibliotekarz Podlaski”, r. 16, 2015, nr 1 s. 84–98.
- Kargol T., *Gminne kasy pożyczkowe w Galicji*, w: *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej*, t.III, red. T. Kargol i W. Michałowski, Kraków-Kijów 2022, s. 181–207.
- Kargol T., Ślusarek K., *Wokowice w latach 1772-2020. Studium z dziejów wsi małopolskiej*, Kraków 2022.
- Kasperek B., *Spór między wójtem a plebanem. Karta z biografii Jakuba Bojki*, „Rocznik Lubelski”, t. 29/30, 1987/1988 [druk 1991], s. 49–62.
- Kliś A., *Nauczyciel ludowy w opinii wsi galicyjskiej*, „Roczniki, Naukowo-Dydaktyczne WSP w Krakowie”, *Prace z Historii Oświaty i Wychowania*, t. 5, 1999, s. 39–48.
- Kliś A., *Obraz rodziny w galicyjskim nauczaniu elementarnym po 1867 roku*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 52, 1999, s. 27–35.
- Kłusek M., *Rola gminnych spichlerzy i gminnych kas pożyczkowo-oszczędnościowych w modernizacji rolnictwa na ziemiach zaboru austriackiego i rosyjskiego*, [w:] *W drodze ku niepodległości. Przemiany modernizacyjne na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku*, red. P. Grata, Rzeszów 2019, s. 164–185.
- Konefał J., *Ruch chrześcijańsko-ludowy w Galicji na przełomie XIX i XX w.*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 43, 1995, z. 2, s. 59–71.

- Konieczny W., *Emigracja zamorska z ziemi tarnowskiej do 1914 r.*, „Rocznik Tarnowski”, r. 3, 1995/1996 [druk 1996], s. 39–62.
- Koterbicka M., „*Wiejscy lekarze*” – z dziejów walki z chorobą w Galicji w dobie autonomii, „Zeszyty Historyczne Semper Fidelis”, z. 5, 2011, s. 105–118.
- Kowalski G.M., „*Upraszam o taskawe udzielenie mi informacji w sprawach emigracyjnych...*”. *Korespondencja do Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego w Krakowie (1911–1912)*”, „Przeгляд Polonijny”, r. 30, 2004, z. 2, s. 97–116.
- Kowalski G.M., *Instytucje organizujące wychodźstwo w Galicji w latach 1901–1914. Organizacja, działalność, propaganda emigracyjna*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie-idee-prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych, Augustów 15–18 września 2002*, red. A. Lityński, P. Fiedorczuk, Białystok 2003, s. 381–395.
- Kowalski G.M., *Prawna regulacja wychodźstwa na ziemiach polskich pod panowaniem austriackim w latach 1772–1832*, „Zeszyt Naukowy Wydziału Administracyjno-Prawnego Akademii Polonijnej”, 2002, nr 1, s. 23–50.
- Kowalski G.M., *Prawna regulacja wychodźstwa na ziemiach polskich pod panowaniem austriackim w latach 1832–1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LIV, 2002, z. 1, s. 171–191.
- Kowalski G.M., *Przestępstwa emigracyjne w Galicji 1897–1918. Z badań nad dziejami polskiego wychodźstwa*, Kraków 2003.
- Kozaczka M., *Emigracja zarobkowa z powiatu tarnowskiego do 1914 r. (wybrane zagadnienia)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”, nr 1, Seria Społ.-Pedagog. i Hist.: Historia, z. 1, 1990, s. 85–91.
- Kozaczka M., *Warunki życia ludności wiejskiej powiatu tarnowskiego na przełomie XIX i XX w. (wybrane zagadnienia)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”, nr 3, Seria Społ.-Pedagog. i Hist.: Historia, z. 2, 1991, s. 133–142.
- Kozera A., *Źródła myśli oświatowej ruchu ludowego do 1918 roku*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, t. 22, 2006, s. 213–233.
- Kracik J., *Przedrabacyjny epizod trzeźwościowy w Galicji*, „Nasza Przeszłość”, t. 79, 1993, s. 229–248.
- Krawczak T., *Chłopów polskich droga do świadomości narodowej i obywatelskiej (1795–1895)*, „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 8, 1994, s. 71–78.
- Kur J., *Działalność społeczno-polityczna księdza Stanisława Stojałowskiego w latach 1895–1903*, „Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 27, 1992, s. 5–18.
- Kurpierz T., *Przed rozłamem. Konflikty w galicyjskim ruchu ludowym w 1913 roku*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego”, Wieki stare i nowe, t. 1 (6), 2009, s. 174–201.
- Kurzeja-Świątek M., *Emigracja ludności z Galicji do Stanów Zjednoczonych Ameryki przed pierwszą wojną światową*, „Almanach Łącki”, nr 31, 2019, s. 15–46.
- Listwan-Franczak K., Franczak P., *Morowe powietrze nad Babią Górą. Epidemie chorób zakaźnych i klęska głodu w Skawicy w XIX w.*, Zawoja 2019.
- Lorens B., *Dla dobra ludu polskiego. Ks. Wojciech Michna jako współpracownik ks. Stanisława Stojałowskiego w latach 1875–1893*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 28, 2012, s. 217–238.
- Lorens B., *Lasowiaci i Puszcza Sandomierska we wspomnieniach księdza Wojciecha Michny (1820–1893)*, „Rocznik Kolbuszowski”, nr 10, 2010, s. 129–151.
- Łapot M., *Szkolnictwo ludowe w Galicji u progu działalności Rady Szkolnej Krajowej (w stu pięćdziesiątolecie jej powołania)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika”, t. 26, 2017, nr 2, s. 237–259.

■ Tomasz Kargol

- Małyś A., *Ludowy trybun – ks. Stanisław Stojatowski (1845-1911)*, „Almanach Kęcki”, t. 17, 2014, s. 72–80.
- Michułka D., *Mickiewicz dla maluczkich. Recepcja wybranych utworów w szkole elementarnej Galicji autonomicznej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 1423: Literatura i Kultura Popularna, t. 3, 1992, s. 137–150.
- Michułka M., *Mickiewicz dla maluczkich. Recepcja wybranych utworów w szkole elementarnej Galicji autonomicznej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Literatura i Kultura Popularna, t. 3, 1992, s. 137–150.
- Miodunka P., *Chłopi południowej Małopolski wobec kryzysów żywnościowych od XVII do poł. XIX wieku*, w druku.
- Miroslawski Z., *Obecność wydarzeń „Rabacji Galicyjskiej” w tradycji rodzinnej Rachlewiczów i Stelmachów*, „Rocznik Tarnowski”, t. 11, 2006, s. 47–49.
- Molenda J., *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999.
- Mroccka L., *Spółdzielczość kredytowa F.W. Raiffeisena w rolnictwie chłopskim w Galicji*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, Prace Historyczne, t. 19, 2009, s. 39–66.
- Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Park etnograficzny. Przewodnik*, Sanok 2017.
- Ogonowski G., *Rozwój systemu spółdzielczego Franciszka Stefczyka w Galicji w latach 1890-1914*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe. Prawo, Ekonomia”, t. 26, 1999/2000, s. 254–270.
- Ossadnik H., *Praca sezonowa na Słowacji przed I wojną światową w relacji mieszkańca Mchawy*, „Płaj”, t. 50, 2015, s. 206–216.
- Patryło A., *Świat wierzeń ludu galicyjskiego w świetle wybranych pamiętników dziewiętnastowiecznych*, „Literatura Ludowa”, r. 59, 2015, nr 2, s. 45–52.
- Pelczar R., *Prawnicze podstawy realizacji nauki powtarzającej (dopełniającej) w szkołach ludowych Galicji w latach 1805–1918*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika”, t. 26, 2017, nr 2, s. 223–235.
- Pelczar R., *Miejsce wiejskich szkół elementarnych i ich nauczycieli w życiu społeczności chłopskich Galicji*, „Galicja. Studia i Materiały”, t. 1, 2015, s. 114–133.
- Pelczar R., *Rola Rady Szkolnej Krajowej w popularyzacji wychowania fizycznego i jego realizacja w szkołach ludowych w Galicji*, „Tarnowskie Studia Historyczne”, t. 5, 2015, s. 104–115.
- Pelczar R., *Ruch trzeźwości w łacińskiej diecezji przemyskiej w czasach galicyjskich*, „Nasza Przeszłość”, t. 113, 2010, s. 107–133.
- Pelczar R., *System kar i nagród w szkołach ludowych w Galicji*, „Kultura, Przemiany, Edukacja”, t. 5, 2017, s. 51–76.
- Pelczar R., *Szkoły ludowe na terenie dekanatu (okręgu szkolnego) brzozowskiego w latach 1774–1875*, „Fasciculi Musei Regionalis Brzozoviensis”, nr 5, 2011, s. 133–163.
- Pelczar R., *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772-1869*, Lublin 2009.
- Pelczar R., *Wpływ Rady Szkolnej Krajowej na rozwój sieci szkół elementarnych w Galicji w pierwszym dziesięcioleciu jej działalności (1868–1878)*, „Edukacja, Technika, Informatyka”, 2018, nr spec. 1, s. 15–27.
- Pierzga W., *W 120 rocznicę powstania Związku Stronnictwa Chłopskiego zwanego także Stronnictwem Braci Potoczków*, „Almanach Łącki”, nr 18, 2013, s. 92–96.
- Pietrzak J., *Koncepcje polityczno-społeczne Bolesława Wystoucha przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości*, „Imponderabilia”, nr 6, 2013, s. 43–54.

- Pikuzińska M., *Rabacja na Powiślu. Dziennik Marianny Pikuzińskiej i relacje chłopskie o krwawych wydarzeniach 1846 r.*, w oprac. K. Bańburskiego i W. Koniecznego, przekład tekstów z j. niem. i łac. K. Bańburskiego, Tarnów 2006.
- Plechta J., *Postawy sądeckich posłów chłopskich w sejmie w Wiedniu i Kromieryżu (1848-1849)*, „Rocznik Sądecki”, t. 25, 1997, s. 32–48.
- Podlejski Ł., *Michał Olszewski. Zapomniany poseł ludowy z Lusławic*, Warszawa 2022.
- Podolak Ł., *Obchody 500. rocznicy bitwy pod Grunwaldem na Podhalu*, „Almanach Nowotarski”, nr 14, 2010, s. 17–24.
- Polak J., *Na pograniczu Śląska Cieszyńskiego i Galicji. Działalność ks. Stanisława Stojatowskiego w Białej i Bielsku w latach 1891-1911*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, r. 68, 2013, nr 1, s. 75–94.
- Pollack M., *Cesarz Ameryki. Wielka ucieczka z Galicji*, Sękowa 2012.
- Połomski Ł., *Nowosądecka Rada i Wydział Powiatowy „pod rządami chłopów” w 1909 roku*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, *Studia Historica*, t. 15, 2014, s. 103–120.
- Potoczek F., *Działalność Stanisława i Jana Potoczków*, „Rocznik Sądecki”, t. 22, 1994, s. 91–98.
- Potoczny J., *Nauczanie języka polskiego w galicyjskiej szkole ludowej (1867-1918)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”, Seria Społeczno-Pedagogiczna i Historyczna: Pedagogika i psychologia, z. 4, 1998, s. 127–137.
- Potoczny J., *Problematyka oświaty i kultury w programach galicyjskiego ruchu ludowego (1870-1918)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”, Seria Społeczno-Pedagogiczna i Historyczna: Pedagogika i psychologia, z. 1, 1992, s. 93–109.
- Potoczny J., *Udział galicyjskich towarzystw oświatowych w popularyzowaniu włościańskiej kultury teatralnej*, „Studia i Prace Pedagogiczne”, nr 3, 2016, s. 167–181.
- Potoczny J., *Udział Towarzystwa Oświaty Ludowej w krzewieniu czytelnictwa i popularyzacji wiedzy wśród plebejskich warstw społeczeństwa galicyjskiego*, „Studia i Prace Pedagogiczne”, nr 1, 2014 s. 261–271.
- Potoniec W., *Opracowanie i zatwierdzenie statutu Związku Stronnictwa Chłopskiego*, „Rocznik Sądecki”, t. 22, 1994, s. 99–102.
- Prarat W., *Uwłaszczenie chłopów w Dominium Wrzawy w 1848 r.*, Wrzawy 2011.
- Praszałowicz D., Makowski K., Zięba A., *Mechanizmy zamorskich emigracji łańcuchowych w XIX wieku. Polacy, Niemcy, Żydzi, Rusini. Zarys problemu*, Kraków 2004.
- Rachwał P., *Ludność wsi Iskrzynia w powiecie krośnieńskim w XIX wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 27, 2006, s. 69–86.
- Rejman S., *Demograficzne fakty śmierci w księgach metrykalnych z lat 1784-1880 z podmiejskich okolic Rzeszowa*, w: *Choroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII-XXI wieku*, red. D. K. Chojecki, E. Włodarczyk, Warszawa 2010, s. 186–203.
- Rejman S., *Kim były XIX wieczne „babki wiejskie”? (na przykładzie wsi Krasne pod Rzeszowem)*, [w:] *Studia i materiały z dziejów społecznych Polski południowo-wschodniej*, t. 1, red. Z. Budzyński, Rzeszów 2003, s. 182–196.
- Rejman S., *Krasne – dzieje demograficzne miejscowości od 1786 r. do drugiej połowy XIX w. na podstawie ksiąg metrykalnych*, „Resovia Sacra”, t. 25, 2018, s. 373–390.
- Rejman S., *Ofiary chorób epidemicznych w Krasnem w latach 1786-1863*, [w:] *Wierny swemu dziedzictwu. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Józefowi Półćwiartkowi*, red. S. Nabywaniec, B. Lorens, S. Zabraniak, Rzeszów 2010, s. 300–314.
- Rejman S., *Powtórne małżeństwa kobiet w społeczności wiejskiej w końcu XVIII i XIX w. (na podstawie zrekonstruowanych rodzin z Krasnego)*, „Rocznik Przemyski”, t. 44, 2008, z. 4, s. 121–135.

■ Tomasz Kargol

- Rejman S., *Z życia rodzin chłopskich pod Krasnem w końcu XVIII i w XIX wieku*, „Rocznik Przemyski”, t. 43, 2007, z. 4, s. 119–130.
- Reniszewski D., *Inicjatywy oświatowe Bolesława Żardeckiego (1853-1924)*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. 23, 2011, s. 49–66.
- Rusinow K., *Wiesz pozagalicyjska w oczach żołnierzy Polaków w armii austro-węgierskiej w świetle korespondencji z lat 1914-1918 na łamach „Piasta”*, „Dzieje Najnowsze”, r. 39, 2007, nr 2, s. 25–38.
- Skowron A., *Początki ruchu ludowego w powiecie Dąbrowa Tarnowska (1895-1914)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” Seria Socjologiczno-Historyczna: Historia, z. 2, 2005, s. 285–289.
- Story M., *Działalność związku katolicko-społecznego w parafii Kamień*, „Resovia Sacra”, r. 11, 2004, s. 195–211.
- Szaflik J.R., *Uwarunkowania aktywności społeczno-politycznej chłopów galicyjskich u schyłku XIX wieku*, „Rocznik Sądecki”, t. 22, 1994, s. 11–25.
- Szaflik J.R., *Związek Stronnictwa Chłopskiego. Warunki, okoliczności powstania oraz walka o kształt pierwszej partii chłopskiej*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 28, 1994, s. 3–21.
- Szubert T., *Jak(ó)b Szela. (14) 15 lipca 1787-21 kwietnia 1860*, Warszawa 2014.
- Szulakiewicz W., *Szkołnictwo ludowe w powiecie strzyżowskim w latach 1896-1914*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie”, nr 11: Seria Społ.-Pedagog. i Hist.: Pedagogika i psychologia, z. 1, 1993, s. 147–158.
- Szuro S., *Samorząd wiejski na terenie Galicji w dobie autonomicznej*, „Rocznik Lwowski”, 2018, s. 63–74.
- Śliwonik A., *Radziszów w czasie rabacji*, „Małopolska”, t. 7, 2005, s. 265–268.
- Ślusarek K., *Uwłaszczenie chłopów w zachodniej Galicji*, Kraków 2003.
- Trebusia-Staszal S., *„I w chłopskiej piersi Polska chce być”. Idea Niepodległej w podhalańskim ruchu regionalnym*, „Almanach Nowotarski”, nr 22, 2018, s. 155–168.
- Walasek S., *Budownictwo szkół elementarnych (ludowych) w Galicji i Królestwie Polskim na łamach czasopism przelotu XIX i XX wieku*, „Biuletyn Historii Wychowania”, nr 33, 2015, s. 41–56.
- Wnęk J., *„Czasopismo „Związek Chłopski” 1894-1908 i jego oblicze polityczno-społeczne*, Kraków 2009.
- Wnęk J., *Problemy higieny i opieki zdrowotnej na wsi na łamach polskiej prasy ludowej z przełomu XIX i XX wieku*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, vol. 78, 2015, s. 8–15.
- Wnęk J., *Wiedza rolnicza na Sądecku na przełomie XIX i XX wieku*, „Rocznik Sądecki”, t. 39, 2011, s. 148–168.
- Wnętrzak G., *Wszystko dla narodu, wszystko przez lud. Książd Stanisław Stojalowski w walce o chrześcijańską i narodową tożsamość ludu polskiego pod austriackim zaborem*, Bielsko-Biała 2022.
- Wodzińska I., *Działalność społeczno-kulturalna ks. Antoniego Tyczyńskiego w Albigowej (1886-1912)*, „Rocznik Podkarpacki”, nr 1, 2012, s. 93–104.
- Wodzińska I., *Kalendarz „Wieńca” i „Pszczółki” Stanisława Stojalowskiego i jego rola w upowszechnianiu oświaty ludowej na ziemiach polskich w II połowie XIX wieku*, „Biuletyn Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej” nr 2, 2012, s. 73–88.
- Wowczak J., *Jan Sas-Zubrzycki: architekt, historyk i teoretyk architektury*, Kraków 2017.
- Woźniak H., *Jan Siwiec – poseł na Sejm krajowy galicyjski w roku 1861*, „Kalendarz Żywiecki”, 1994 [druk: 1993], s. 75–77.

- Wójcik A., *Ludowcy wobec tradycji historycznej (do 1918 roku)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F: Historia, vol. 54/55, 1999/2000 [druk:] 2000, s. 219–226.
- Wójcik A., *Samorząd gminny na łamach „Przyjaciela Ludu” (1889-1914)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sec. K: Politologia, vol. 14, 2007, s. 189–199.
- Wygoda B., *Ustrój gospodarstw włościańskich w Galicji*, Lwów 1916.
- Yocum P. B., *Leaving Dobrzechów. Immigration from Galicin Village*, „Polish American Studies”, vol. 70, 2013, s. 79–92.
- Zabrowarny S., *Folwark i wieś w obwodzie przemyskim (1772-1848)*, Warszawa-Zalesie Górne 2014.
- Zając J., O „krwawym Jakubie” słówko jeszcze, „Rocznik Tarnowski”, t. 18, 2013, s. 283–284.
- Zamorski K., *Transformacja demograficzna Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991.
- Zamojski G., *„Pracuj i oszczędzaj”. Kasy oszczędności w Galicji w latach 1844-1914*, Rzeszów 2013.
- Ziejka F., *Złota legenda chłopów polskich*, Warszawa 1984.
- Ziejka F., *Chłopów galicyjskich droga do Polski*, „Rocznik Sądecki”, t. 22, 1994, s. 27–39.
- Żarów S., *Ruch ludowy na Ziemi Mieleckiej u zarania jego powstania*, „Zeszyty Wiejskie”, z. 21, 2015, s. 243–252.
- Żukowska H., *Powstanie i rozwój Kas Stefczyka*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sec. H: Oeconomia, vol. 23, 1989, druk 1990, s. 189–204.

NETOGRAFIA

- Tarnowski S., Porcje, <http://www.omp.org.pl/stareomp/index599d.html?module=subject-s&func=viewpage&pageid=511> (dostęp: 24.09.2023), pierwodruk „Przegląd Polski”, 1874-75, II, s. 163–179.

■ Tomasz Kargol

Il. 4. Obelisk ku czci św. Stanisława Biskupa i Męczennika i Stanisława Szczepanowskiego w Szczepanowie, ufundowany przez mieszkańców wsi.
Fot. Tomasz Kargol

Il. 5. Grób Szymona Bernadzikowskiego na cmentarzu w Brzesku. Szymon Bernadzikowski (1856-1936) był lekarzem i działaczem ludowym.
Fot. Tomasz Kargol

Wieś galicyjska w XIX w. – przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne ■

Il. 6. Tablica na fasadzie kościoła oo. Karmelitów, upamiętniająca udział chłopów w obchodach 200-lecia bitwy pod Wiedniem, które odbyły się 11 września 1883 r. Fot. Tomasz Kargol